

Др Тома ПОПОВИЋ*

ЈОВАН ТОМИЋ, ЖИВОТ И ДЕЛО¹

Време када је "мала Србија имала велике људе" подстакло је и историографију да истражи нове путеве и да на темељима које је поставио Иларион Руварац преиспита српску историју. Утврђивање стварних чињеница о неком догађају из прошлости на основама архивских извора лишило је историографију митова и легенди тако драгих романтичарима, али је од ње начинио научну дисциплину. То време је дало и неколико великана наше научне мисли, међу њима и Јована Томића.

Изабрао је раздобље о коме се најмање знало, а највише измишљало. Романтичарски писци су то раздобље називали "турско ропство", историчари "турско доба", а данас се одомаћио еуфемизам "историја српског народа под туђинском влашћу од XV до XIX века". Готово сав његов истраживачки рад односио се на ту епоху. Његов приступ проблемима турског доба, систематском претрагом архивске грађе и њеном критичком анализом, био је зачетак оне научне методологије која је данас у основи сваког озбиљнијег историографског рада. У томе је стварна величина Јована Томића.

У својој студији *Историјски српске револуције и културни преображај почешком XX века*,² Радован Самарџић је означио да је "поче-

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ У спомен Глигору Станојевићу.

² *Писци српске историје*, III, Београд 1986, 224. Р. Самарџић се у сва три тома свога дела на више места оствртао на Томићев рад. О Томићу и његовом делу писали су: В. Ђоровић, *Јован Н. Томић*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XII, Београд 1932, 71-100; исти, *Јован Н. Томић*, у Додатку Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке; Павле Поповић, *Јован Н. Томић и архивски рад*. Прилози XII, 101-113; У. Џонић, *Рад Јована Н. Томића у Народној библиотеци и Библиографија радова Јована Н. Томића*. Прилози XII, 114-122, 307-322; исти, *Јован Н. Томић*. Годишњица Николе Ђупића, XLII, Београд 1933, 133-16; М. Васић, *Јован Н. Томић*. Српски књижевни гласник XXXVI, Београд 1932, 609-615; Г. Станојевић, *Јован Н. Томић*. Енциклопедија Југославије. Као поговор поновном издању Томићевог дела *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, објављеном под новим насловом: *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, Никола Самарџић је допунио новим подацима Томићеву биографију, нарочито подацима о његовом јавном и политичком раду.

так систематских архивских истраживања као неизоставан предуслов доброг историографског посла" свој најпотпунији израз исказао у "силно трудољубивим настојањем Јована М. Томића да према венецијанској грађи обнови сасвим занемарену српску историју XVI-XVIII века. Колико могу вредети архивски проналасци показао је Томић најбоље тиме што је његовим радовима васпостављена читава једна прошлост од неколико столећа, с безброј личности, догађаја и појава о којима се понекад није ни слутило."

1.

Јован Н. Томић се родио у Новој Вароши 9. маја 1869. године. Његов биограф Владимир Ђоровић је забележио да му је сам Томић казивао да је био у сродству са Зеком Буљубашом "који је био исто из Нове Вароши" а не из Херцеговине како је Ђоровић претпоставио. Његов отац Новак, угледни нововарошки трговац, био је принуђен да "услед кињења, гоњења и хапшења турског" избегне са породицом средином јануара 1870. Склонио се најпре у Ужице, а потом у Крагујевац у коме је Јован Томић завршио основну школу и гимназију. На Филолошко-историјском одсеку Филозофског факултета Велике школе студирао је од 1886. до 1890. Своје студије сам је кратко описао у аутобиографији коју је 1902. године поднео Краљевској академији наука: "катедра Историје Опште била је празна а Историја Српског народа предавана је као предмет последње категорије и у последњој години, стога сам учећи друге споредне предмете сам одабирао историјска дела и читао их тако да кад сам свршио Велику Школу изнео сам приличну количину знања из Историје, али не систематички сређену". Оно што није поменуо јесте поделеност међу студентима његове генерације коју је својим предавањима националне историје изазивао Панта Срећковић. Томић је нема сумње припадао оној групи студената која је била склона критичком преиспитивању националне историје на начелима која је поставио Иларион Руварац. Тај сукоб на "пантелијаде" и "просте роварце" очигледан је у Томићевим чланцима, прилозима и приказима које је као студент објављивао у дневним листовима, највише у *Одјеку* и *Штампи*. Последица ових сукоба било је Томићево израстање у страсног и необично оштрог полемичара; то је у највећој мери утицало и на његову каријеру.

Од јесени 1890, "кад сам добио сведоцбу", био је годину дана суплент у Крушевачкој, а потом пуне три године, до 1894, у Крагујевачкој гимназији. "Тада сам добио одсуство од наставничке дужности и отишао ван Србије ради даљих студија бавећи се у Француској и Италији и слушајући професоре у Греноблу и Лиону". На усавршавању је пробавио две године. После повратка 1896. постављен је за професора Учитељске школе у Алексинцу, а 1898. премештен је за професора Прве београдске гимназије. Кад је 1901. Катедра српске историје остала упражњена после поновног постављења Љубомира Ковачевића за министра просвете, Томић је био један од кандидата за то место. В. Ђоровић се задовољио констатацијом "да није био изабран за професора, али му је

1. септембра 1903. дато угледно место библиотекара Народне библиотеке која је по законском чину и значају одговарало потпуно положају професора Велике школе". Павле Поповић је био много одређенији: "Што се тиче Велике Школе, у њој се, на крају њена живота, била велика битка о катедру српске историје. Томић је био један од компетената, али није успео, иако је у пуној мери имао све потребне квалификације за то место. Штета је велика што му се није дало да уђе у универзитетску каријеру. Сигурно је да би он на Катедри био врло користан, а исто тако и као члан наставничког тела". Реч је, у ствари, о једном од оних бурних догађаја који су обележили то време. Избор за професора националне историје постао је прворазредни културни и политички догађај који је месецима пунио ступце дневне штампе пре свега због личности које су биле у питању. Јован Милићевић, који је поводом *Сјео година Филозофског факултета*, написао и историјат историјске катедре на Великој школи, потражио је одговор у архивској грађи тог времена. После Ковачевићевог одласка, наставничко веће је прво донело одлуку да се на Катедру националне историје приме два предавача. На та места пријавило се четири кандидата: Станоје Станојевић, Љубомир Јовановић, Миленко Вукићевић и Јован Томић. Реферате о кандидатима написали су Никола Вулић и Богдан Поповић. "Обојица су се сложили с тим да Станојевића треба изабрати за професора и да Миленко Вукићевић нема формалних квалификација за избор. Али, Вулић је предложио, за другог професора, Љ. Јовановића, а Поповић Ј. Томића". Та подвојеност влада је и међу осталим професорима. Избори нису давали никакве резултате. Чак ни Станојевић није успео да добије две трећине бирача колико је било потребно за избор. После неколико неуспелих избора, професори су почели да бојкотују седнице већа. Министар просвете Љубомир Стојановић је затражио објашњење и запретио да ће да примени своју "надзорну власт". На то му је декан одговорио да би избор био лакши да "један од кандидата (Јован Томић), који би иначе био одмах изабран, није својим понашањем ствар компликовао. Тај кандидат има обичај да у својим критикама представља као велику незналицу онога чији рад критикује... Та особина не мора се свакоме допасти". Декан се пожалио и на "пискарање по новинама". Под министровим претећим ултиматумом за редовне професоре изабрани су 30. јуна 1903. Љубомир Јовановић са 24 и Станоје Станојевић са 21 гласом.

Томић је 1. септембра 1903. постављен на угледно место управника (тада се говорило библиотекара) Народне библиотеке. На том послу се задржао све до свог пензионисања 20. септембра 1927. године.

Јован Томић је изабран за дописног члана Српске краљевске академије 30. јануара 1903. а за редовног члана 3. фебруара 1906. године.

Савременици га описују као човека снажне грађе, широких плећа и снажних мишића. "Био је челичног здравља: тако смо бар сви веровали", забележио је Павле Поповић. Преко двадесет пет година, лети и зими, сваке недеље ишао је са друштвом пешке на Авалу. Остало је забележено да је чак и тешким физичким радом помагао градњу планинарске куће на Авали. Као планинар "био је изванредан: издржљив до

крајности, пешак по превасходству". Његови пријатељи су забележили да је на планинарењу био весео, увек добро расположен, чак духовит и пажљив саговорник, док се у Академији, Задрузи или Библиотеци често љутио, био ситничав и све више сумњичав.

"У целом његовом раду" - запазио је Владимир Ђоровић - "било је много тог одраза снаге, физичке и моралне". Његови пријатељи су оваквим тврдњама у ствари настојали да га заштите од нетрпељивости оних с којима је полемисао. Вишак снаге ипак није била Томићева карактерна особина.

У шездесетпрвој се разболео од рака, издржао "невероватном јачином и стрпљивошћу" неколико тешких операција. Умро је после две године боловања 22. јула 1932.

2.

Да се схвати научно дело Јована Томића, потребно је да се укаже, бар у основним цртама, на његов истраживачки рад и метод који је на њему изградио. Павле Поповић је томе посветио студију *Јован Н. Томић и архивски рад*. Као "друг Томићев, и у једно време суборац и сапатник његов", Павле Поповић је, у ствари, потврдио своја стара програмска начела о архивском раду као основи научне историографије. Одбраном Томићеве истраживачке методологије и његовом поузданом критиком извора, он је тај поступак коначно увео у историографију. Радови историчара средњег века, али и оних који су архивским претрагама грађе XIX века битно унапредили и проширили знања о историји тог раздобља, само су потврдили његово уверење да је реч о једном универзалном процесу.

Радован Самарџић је Томићево трудољубиво настојање да венецијанском грађом обнови сасвим занемарену српску историју турског доба повезао са "једним готово програмским упутством Павла Поповића зашто и како треба радити у архивима". Павле Поповић је тврдио да је Томић то учинио "по властитој замисли, без ичије сугестије или савета". Томић је у својој већ поменутој биографији сасвим кратко описао како се одлучио којим ће раздобљем да се бави и какав ће метод да примени. Припремајући за професорски испит рад *Хајдуци и ускоци и њихов значај у борби с Османлијама*, Томић је написао: "видео сам како је то доба мало обрађено при свем том што је врло повољно за самосталне студије. Зато кад сам 1894. отишао ван Србије ради даљих студија бавећи се у Француској и Италији и слушајући предавања у Греноблу и Лиону никада нисам губио из вида мисао да ми треба радити на разради тог тако мало познатог а интересантног доба. А кад сам дошао у Италију одао сам се искључиво архивском раду по библиотекама и архивима у Турину, Милану и Млецима".

Највише су га ипак привукли архив и библиотеке у Млецима. Током 1894. и 1895. успешно је савладао не само књижевни италијански језик него и млетачки дијалекат, тзв. *венеџо* на коме је највећи део грађе писан. Неки критичари су утврдили да Томићево знање латинског

није било темељно превиђајући чињеницу да је готово сва млетачка грађа писана италијанским језиком, док се латински језик користио само у нарочитим случајевима.

Већ приликом тог првог боравка започео је систематско прегледање великих серија докумената. Тај посао је наставио из године у годину се до 1900. у "време летњих распуста" како је сам навео. До рата је ишао још неколико пута, а после рата је у три маха боравио у Венецији "и остао дуго на раду". У сталној потрази за изворима трагао је у архивима Милана, Торина, Парме, Болоње, Фераре, Фиренце, Рима, Анконе. Али, млетачки архив му је остао матични извор истраживања; њега је најпотпуније истражио и у њега се редовно враћао. Грађа тог архива омеђила је његову научну радозналост на оно раздобље и на оне догађаје, покрете, односе и личности које су је најпотпуније осветљавале.

Венеција је током XVI и XVII века одржавала политичке, економске и културне односе са читавим познатим светом и била један од средишта европске дипломатије. Видни трагови те улоге сачувани су у десетинама хиљада докумената који су из тих веза настали и који су сачувани у том архиву. Већина европских историчара, без обзира на то у којој мери су сачувани њихови национални архиви, објашњавају многа збивања из прошлости истражују на том пребогатом извору. Највише грађе је ипак остало радом оних државних институција које су управљале млетачким поседима на обалама и острвима Јадранског, Јонског и Егејског мора. "Господарица Јадрана", једна од најмоћнијих поморских сила свог времена, била је економски и политички у највећој мери зависна од Турске. Из међузависности млетачко-турских интереса настали су њихови веома сложени и политички осетљиви односи. Две трећине одлука Сената и Већа десеторице односила су се управо на Турску или на њене балканске поседе; тај однос је постајао још израженији у време ратова или великих политичких криза с Турском. Сва осетљивија питања из односа са Турском Сенат и Веће Десеторице разматрали су на тајним седницама, а акта која су доносили и највећи део писама која су примали из Турске, чували су у тајном фонду, *Senato secreta*.

Водич Државног архива у Венецији садржи списак од преко триста архивских серија од којих неке имају на стотине књига и омота. Само одлуке Сената које се односе на млетачке поседе у Далмацији, Боки Которској, Албанији и Грчкој и на односе са Турском, тзв. *Senato mar*, забележене у *Registri*, књигама великог формата, броје, према садашњој евиденцији, преко сто педесет томова. Ове регистре није могуће разумети без извештаја и преписке, најчешће депеша, *Dispacci*, "хитра књига" из народних песама. Та акта су, по правилу, лоше сређена и скупљена по око триста комада, повезана у омоте, *Filze*, којих има по неколико за сваку годину.

Прегледати сву ту грађу, за једно тако велико раздобље какво је оно од XVI до XVIII века, једноставно није могуће. Ту грађу је од Томића до данас истраживало неколико генерација историчара, али се тај посао никако не може сматрати окончаним. Јован Томић је то брзо схватио и зато је своју пажњу усмерио на раздобље од краја XVI до почетка

XVIII века, и то само на области које је сматрао важним за српску историју: Далмацију и Црну Гору и њихово ближе залеђе. Током година које је пробавио у Млецима исписао је о тим питањима толико грађе да је о њима могао поуздано да говори. Реч је наравно о темељним истраживањима. У Томићевим радовима из историје Србије и Подунавља могу се лако открити и његови млетачки извори, али и извори из Фераре, Болоње и Рима. О коликом броју докумената је реч, сведок је и фонд његових исписа у Архиву САНУ.

Прикупљању архивске грађе Томић је приступио само као првој фази свог научног рада. Искуство је потврдило да је његова одлука да се сконцентрише на одређено раздобље и подручје била најпоузданији метод. Простим окупљањем прикупљене грађе око појединих питања и њиховим хронолошким повезивањем добијао је контуре ликова или јасна обележја која су пратила неки догађај или личност. Чишћењем оног што није важно за тему која га интересује, а таквих ствари има у сваком документу било које врсте, открио је читав један свет личности и догађаја о којима се скоро ништа није знало. Готово митске личности народних песама, на пример Бајо Пивљанин или Сењанин Иво, постале су стварне историјске личности. На површину су почели да излазе важни догађаји о којима се до тада није знало готово ништа, а њихов ток је могао да се прати из дана у дан, као што су могле да се прате и касније последице тих догађаја.

Своју научну методологију Томић је претворио у систем практичним радом. Филозофском или идеолошком суштином тог метода није се бавио. Веровао је да се тако може поставити основа за писање националне историје на доказаним или доказивим чињеницама. Своје радове је схватао као почетак једног процеса: "радити не да се пружи савршен посао, после кога се нема шта више рећи, него да се олакша рад каснијим радницима, који ће га изводити под повољнијим погодбама, са још бољим средствима и на боље припремљеном терену". Његов метод је, у средини с којом се заиста немилосрдно обрачунавао, дочекан сумњичењем. Оптуживали су га да је преопширан, да препричава грађу, да пише о споредним или неважним догађајима и личностима, да је досадан као јесења кишица, да "на историју српског народа под Турцима гледа готово само кроз наочари млетачких провидура". Чак му је и његов млади пријатељ Владимир Ђоровић замерио да је опширан, да се по неколико пута враћа на исту тему допуњујући је, да је ускока Даничића на једном месту назвао Иван а на другом Јован.

Све ове замерке изречене су поводом његове приступне академске беседе одржане 22. фебруара 1907. године са темом: *Град Клис у 1596 љодини*, и то када је, 1908, објављена као књига од 298 страна. Пре појаве ове књиге, Томић је о Клису објавио две студије: *Покрејџ Срба у околини Клиса 1603 љод.* и *Прилози историјској расјрави: Покрејџ Срба у околини Клиса 1603 љод.* Станоје Станојевић му је замерио опширност: како је могао да напише толику књигу "о неколико дана из историје једног града у приморју у XVI веку". Опсада Клиса, како је у историографији назван читав низ крвавих сукоба ускока и Турака 1596. године,

један је од најзначајнијих догађаја у дугом аустријско-турском рату 1593-1606. године. Томићева заслуга је што је тај догађај повезао са устанком војводе Грдана у Херцеговини, немирима и устанком Срба у Банату, спаљивањем моштију Св. Саве на Врачару; у ствари са свим унутрашњим немирима који су потресли Царство тих година.

Сличну судбину Томић је доживео и са својим многобројним радовима из историје Црне Горе. Томићево развејавање националних митова и свођење историје на њене реалне основе међу Црногорцима је доживљено као поруга и они су јој се жустро супротставили. Полемике, непревазиђене по жустрини, водиле су се од оних основних питања, као што је питање да ли су Црногорци били слободни или су Турци и њих покорили као све остале балканске народе, па до тога да ли се нека битка, као она на Царевом лазу 1712, заиста догодила или је део националне митологије. Те полемике су, после Томићеве смрти, настављене међу другим људима све до наших дана и остале су без изгледа да се окончају. Ипак, Томић је највећи утицај имао управо међу савременим црногорским историчарима. И они су, слично њему, у архивима потражили одговор на питања која су их мучила.

Томић је за живота успео да објави само незнатан део својих исписа млетачке грађе. Тај део његовог посла ни до данас није изгубио на значају. У Академијиним издањима је објавио: *Разна зраћа за историју Балканског Полуострва XV-XVIII столећа* (1909); *Извештај (кошорског провидура Николе Ерице) о млејачком заузећу у Млејачкој Арбанији, Црној Гори, Брдима и у Херцеговини* (1914); *Грађа за историју јокрејша на Балкану јројшив Турака крајем XVI и јочейком XVII* (издата посмртно, 1933).

3.

У научном делу Јована Томића могу се уочити две основне области његовог интересовања. Прва је она коју је засновао на млетачкој архивској грађи као примарном извору и обухвата све његове радове из историје Далмације, Црне Горе и Албаније - око четрдесет посебних издања и исто толико студија, чланака, критичких приказа и реферата. Тој области припадају и све три књиге грађе. Посматрана у целини, дела ове области су извршила највећи утицај на послератну српску историографију и она јесу основа савремене научне методологије. Савремени историчари су допунили или изменили многе резултате до којих је дошао, исправили његове не тако ретке грешке, претражили оне серије грађе у млетачком архиву које је он пропустио или занемарио, али основу његовог дела су прихватили.

Друга област његовог истраживања је била Турска, односно историја српског народа под турском влашћу. Проблем историографије овог раздобља, било да је реч о Томићевом или данашњем времену, пре свега је у томе што Срби немају матични архив који би чувао њихову оставштину. Турски архиви то нису. У турској званичној терминологији Срби су или раја или каури. Трагове које су оставили о неколико векова

свог постојања могуће је ипак наћи у многим европским архивима. Томић је у Италији упорно трагао за том врстом докумената. Резултати тог трагања уочљиви су у реконструкцији многих догађаја које је описао. Већ у свом првом научном раду из 1894. године *Пре њири сѝолећа* изложио је почетне резултате истраживања у Греноблу, Лиону, Ферари и Болоњи. Приказивачи овог дела више су инсистирали на његовој сличности са познатим делом Чедомиља Мијатовића *Пре њирисѝа ѓодина*, него што су учили Томићево настојање да новим изворима допуни и потврди његов исказ.

На овом Томићевом првенцу који је припремио за полагање професорског испита вреди се задржати пре свега да се укаже на његову заиста темељну ерудитску припрему коју је стекао усавршавањем у Француској. Познавање европске литературе, дела сачуваних у рукописима, објављених извора и дипломатске преписке, истакло је његову занатску вештину да их прилагоди или уклопи у архивску грађу којом је располагао. Тај поступак је видљив у његовој студији *Данак у крви* (1898), али је свој пуни израз добио у обради једног од најзначајнијих догађаја у српској историји XVI века, *О усѝанку Срба у Банатѝу 1594 ѓодине* (1899) и *Кад је сѝаљено ѝело Свеѝоѓа Саве* (1906).

Неке од тема за које је прикупио већи број архивских докумената и изложио их методом комбиновања оригиналног исказа и ерудитизма, данас су класична дела историографије без обзира на то што се о њима зна више и што су осветљени изворима разних европских архива, као што су: *Десет ѓодина из исѝорије срѝскоѓ народа и цркве ѝод Турцима (1683-1693)* (1902); *Паѝријарх Арсеније III Црнојевић ѝрема Млечићима и ћесару 1685-1695* (1906); *Меѓдан у Срба XVI и XVII сѝолећа* (1902) и *Један ѝодаѝак за ѝиѝање о меѓдану у Срба из 1599. ѓодине* (1913). Овој врсти дела припада и: *Насеља у Млеѝачкој Далмацији 1409-1797* (1915). Засновано готово искључиво на млетачкој грађи, ово дело открива да је Јован Томић био веома заинтересован и за историју града, привреду и културу (*Кад је и с којим смером основана словенска ѝѝамѝарија Димѝирија Теодосија у Млецима?*). У његовој оставштини је нађен велики број исписа из млетачке грађе о овим питањима. Остало је забележено да је намеравао да пише о неким питањима привредне историје турског доба, али то није успео да заврши.

4.

Јован Томић је, нема сумње, родоначелник научне историографије турског доба. Али његово дело је дуго оцењивано под утицајем силних полемика, често жалових и непотребних, које је водио са многим савременицима. Он је прве приказе почео да објављује у радикалском "Одјеку" и већ тада стекао прве "непријатеље". Томић је био члан Српске радикалне странке до 1901, кад се са групом пријатеља одвојио у Самосталну радикалну странку. Био је и лични пријатељ краља Петра. После 1903. неколико пута му је нуђено министарско место, али је он те понуде редовно одбио. Чини се да је и полемике схватао као део свог јавног

ангажмана. Павле Поповић је запазио да је годинама, све више повређен неумереним нападима, и сам све више неумерен, постао неповерљив према пријатељима, често свадљив и сумњичав. Чак су и неки његови заиста сјајни огледи, као *Кад је сшаљено тело Свештога Саве*, у ствари одбрана Руварчевог налаза који је Алекса Ивић довео у сумњу. Његове полемике, штампане као посебна издања, постале су преопширне, грубе и ситничаве. *Наличје "научног рада"* посвећено Николи Вулићу има 38 штампаних страна; *Пошворе и незнање Д-р Николе Вулића кришћичара мојих сшиса* чак 46 страна.

Списак људи са којима је полемисао заиста је неубичајено велик, "изнад тадашњег просека" потврдио је Павле Поповић: Миленко Вукићевић, Андра Гавриловић, Драгослав Павловић, Марко Драговић, Станоје Станојевић, Никола Вулић, Јован Радонић, Алекса Ивић, Ђура Вукићевић, Василије Ђерић, Лујо Војновић, Александар Белић, Љубомир Стојановић - међу значајнијим.

Тома ПОПОВИЋ

THE LIFE AND WORK OF JOVAN TOMIĆ

The Summary

Jovan N. Tomić was without a doubt the father of modern Serbian historiography for the so-called "Turkish period." His tireless research in the archives of Venice, Geneva, Genoa, Florence, Padua and other cities led him to what he contended was a cornerstone of historiography: namely, the questioning of the authenticity of events or phenomena not actually mentioned in primary sources. On this point he was in decades-long conflict with historians of Montenegro as well as with scholars in Serbia. That is the framework for this latest review of Tomić's life and work – in memory of his great student Gligor Stanojević.